

reproduction of verbal material, the ability to keep the instructions in the memory; strengthen and enrich vocabulary, develop a coherent speech; cultivate observation, care. Corrective complex is represented by a series of activities that have their own structure and instructions to perform each task.

Keywords: memory, verbal memory, general underdevelopment of speech, associative links, correctional complex, verbal material.

Стаття надійшла до редакції 07.07.2015 р.

Статтю прийнято до друку 07.07.2015 р.

Рецензент: д.п.н., проф. Шеремет М.К.

УДК 616.89-008.434

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНО-МІМІЧНИХ ЗАСОБІВ СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

Галущенко В.І.

victoria.galushchenko@ukr.net

Вивчення особливостей емоційної лексики у дошкільників і проблема підготовки до можливої інтеграції та адаптації дітей з мовленнєвими порушеннями до умов загальноосвітньої школи на сучасному етапі розвитку дошкільної корекційної педагогіки має пріоритетне значення [1].

Емоційно-мімічні засоби спілкування є найбільш адекватним вираженням особистого, суб'єктивного ставлення дитини до того чи іншого предмета висловлювання, в тій чи іншій ситуації, а також є засобом вираження його особистих почуттів, емоційних переживань. Емоційна лексика у дітей з мовленнєвими порушеннями використовується вибірково і фрагментарно. А тим часом це особливий лексичний пласт, який найбільш близький дітям, що допомагає здійснювати міжособистісне спілкування, служить засобом комунікації між дошкільниками [2]. У дітей з мовленнєвими порушеннями маловиразна міміка. М'язи обличчя можуть бути млявими і малорухомими. Нездатність дитини правильно висловити свої почуття, скутість, незручність або неадекватність міміко-жестового мовлення ускладнює спілкування дітей між собою і з дорослими, а також ускладнює накопичення соціального досвіду пізнання навколишнього. Діти з мовленнєвими порушеннями емоційно реактивні, спонтанно проявляють невротичні реакції у відповідь на зауваження, погану оцінку, неповажне ставлення з боку педагогів і дітей. Їхня поведінка може характеризуватися негативізмом, підвищеною збудливістю,

агресією або, навпаки, підвищеною сором'язливістю, нерішучістю, лякливою. Все це в цілому свідчить про особливий стан центральної нервової системи дітей, що страждають мовленнєвими розладами [3; 5; 7].

Аналіз спеціальної літератури щодо відомих підходів до вивчення всебічного розвитку дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку визначає, що серед механізмів, які призводять до спотворення мовленнєвої сфери відзначається першочергове недорозвинення емоційно-мімічної сторони мовлення. Це пов'язано перш за все з мікроорганічними ураженнями кори головного мозку. Дослідженням розуміння емоцій дітьми з порушеннями мовлення займалися такі автори: О. Л. Леханов, О. С. Павлов, Е. Г. Федосєєв, В.П. Дудьєв, О.М. Леонтьєв, А. В. Запорожець, Є.І. Фейгенберг, А. Г. Асмолов та ін. Дослідження Н.Д. Білкіної та Д.В. Люсиної з проблеми розвитку уявлень дітей про емоції в онтогенезі показують, що з віком діти починають краще ідентифікувати емоції, межі «емоційних» понять стають чіткішими [6]. Рівні розуміння дітьми емоцій різні у дітей різного дошкільного віку. А.М. Щетиніною в результаті спеціально проведеного дослідження встановлено рівні розуміння дошкільниками емоційних станів людини [7].

За твердженням О. М. Мастюкової, у дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення процес навчання ускладнюють саме порушення емоційно-вольової сфери, оскільки спостереження показують, що у дошкільників із

загальним недорозвиненням мовлення при переході до шкільної системи навчання на перший план виступає емоційно-вольова складова шкільної готовності.

Слід зазначити, що дослідження ролі емоційної сфери в психічному розвитку дитини нечисленні і мають узагальнений характер без урахування специфіки емоційної складової психічного розвитку дошкільників з порушеннями мовлення [3].

У своїх працях В.М. Бехтерев вказував, що «необхідно в кожній дитині виховувати позитивні, «підбадьорливі» емоції і усувати емоції пригнічення» (1990). Він зазначав, що «бадьора емоція, що виражається веселим станом, має величезне значення для життєдіяльності організму» [5].

Вивчаючи особливості розвитку дошкільників з порушеннями мовлення О.А.Слинько [9] (1992 р) відзначає, що несформованість засобів спілкування може бути головною причиною несприятливих відносин у групі однолітків, що призводить до формування і закріплення у дітей негативного емоційного багажу. Дані вивчення особливостей комунікативної сфери дітей з мовленнєвою патологією підтверджують взаємозумовленість комунікативних умінь і рівня емоційного розвитку.

Міміка тісно пов'язана з артикуляцією і, стимулюючи дитину зображувати на обличчі різні емоції, ми сприяємо розвитку у неї не тільки мімічної, а й артикуляційної моторики, зокрема розвиваємо рухливість м'язів губ і щік. Мімічні вправи добре виконувати під відповідну налаштовану музику. Крім простих мімічних вправ можна розігрувати з дошкільниками етюди на вираження основних емоцій. Ці ігрові творчі завдання допоможуть дітям навчитися розуміти емоційний стан іншої людини і вміти адекватно висловити свій власний.

Частота вживання лексики, що виражає емоції в усному мовленні дітей з порушенням мовлення значно менше, ніж у дошкільників з нормальним мовленнєвим розвитком. У дітей з мовленнєвими порушеннями виявлені численні помилки у встановленні синонімічних і антонімічних відносин. При визначенні та словесному вираженні емоційних станів за фотографіями, предметними картинками і піктограмами дошкільники з порушеннями

мовлення змішують різні емоції: смутку, злості, страху, подиву (максимальна успішність досягнута ними у визначенні емоційного стану радості). Вивчення виразності мовлення показує, що багато дітей з порушеннями мовлення не можуть адекватно виразити емоційно-смісловий зміст висловлювання. Таким дітям особливо важко мімічними засобами передати на своєму обличчі емоції подиву, страху, смутку.

Все це визначає необхідність проведення спеціальної корекційно-розвиваючої роботи з дітьми, що мають мовленнєві порушення, спрямованої на розвиток міміки, емоційної сфери, емоційної лексики. Формування «розумних» емоцій, корекція недоліків емоційної сфери повинні розглядатися як найбільш важливі, пріоритетні завдання виховання.

При виборі прийомів і методів формування рівня соціально-емоційного розвитку дітей дошкільного віку з порушенням мовлення необхідно виходити з того, що розвиток емоцій дитини, а також накопичення соціального досвіду відбувається в процесі спілкування з однолітками і дорослими, у процесі ігрової діяльності і, зокрема, найбільш успішно це здійснюється в процесі театралізованої діяльності. Творче розігрування ролей в театралізованій грі значно відрізняється від творчості в сюжетно-рольовій грі. В останній дитина вільна у передачі зображення особливостей рольової поведінки. У театралізованій грі образ героя, його основні риси, дії, переживання визначені змістом твору. Творчість дитини проявляється в правдивому зображенні персонажа. Щоб це здійснити, треба зрозуміти, який персонаж, чому так чинить, уявити собі його стан, почуття, тобто проникнути в його внутрішній світ. І зробити це слід в процесі слухання твору.

Повноцінна участь дітей у грі вимагає особливої підготовленості, яка проявляється у здатності до естетичного сприйняття мистецтва художнього слова, умінні вслухатися в текст, вловлювати інтонації, особливості мовленнєвих зворотів. Щоб зрозуміти, який герой, треба навчитися елементарно, аналізувати його вчинки, оцінювати їх, розуміти мораль твору. Уміння представити героя твору, його переживання, конкретну обстановку, в якій

розвиваються події, багато в чому залежать від особистого досвіду дитини: чим різноманітніше його враження про навколишнє життя, тим багатша уява, почуття, здатність мислити. Для виконання ролі дитина повинна володіти різноманітними образотворчими засобами, мімікою, рухами тіла, жестами, виразною за лексикою інтонацією висловлювання, тобто необхідно постійно проводити корекційно-стимулюючу роботу з розвитку усіх компонентів просодичної сторони мовлення. Саме підготовленість до театралізованої гри можна визначити як такий рівень загальнокультурного розвитку, на основі якого полегшується розуміння художнього твору, виникає емоційний відгук на нього, відбувається оволодіння художніми засобами передачі образу. Всі ці показники не складаються стихійно, а формуються в ході спеціально організованої послідовної корекційно-педагогічної роботи.

З метою стимулювання та формування у дітей з мовленнєвими розладами емоційно-мімічної сторони мовлення використовувалися театралізовані ігри, розроблені В.М. Мінаєвою [5]. Проводилися заняття за двома основними етапами. Завдання I етапу включали:

- знайомство дітей з основними емоціями (за наочним матеріалом);
- розрізнення емоційних станів за схематичними зображеннями;
- відтворення заданого стану з використанням різних виразних засобів;
- розуміння своїх почуттів і почуттів інших людей і вміння відтворювати це;
- розвиток емпатії, почуття обов'язку.

На заняттях II етапу отримані дітьми знання поглиблювалися і закріплювалися. Завдання даного етапу включали:

- розширення уявлень дітей про емоції, розвинення і збагачення емоційної лексики;
- продовження знайомства дітей з піктограмами, розвинення пантомімічних і мімічних навичок;
- удосконалення і збагачення «вокальної міміки»: (вираз емоцій в інтонації, тембрі, ритмі, вібрації голосу), диференціація інтонаційних відмінностей, як на рівні сприйняття, так і на практичному рівні;
- залучення дітей до програвання міні-сценок і активної участі в театралізованій грі;
- розвинення емпатії, уяви, фантазії;
- підвищення рівня передачі емоційного стану в мовленнєвому плані;
- адекватний прояв емоційного стану в комунікативній сфері.

Оскільки паралельно проводилась робота з розвитку компонентів просодичної сторони мовлення, ми включали вправи з закріплення мелодичних малюнків інтонації через усвідомлене вміння змінювати темброве забарвлення голосу для передачі змісту. У роботі ми використовували модифіковану методику О.Соловйової з додаванням авторських вправ і казок. Робота проводилася за основними напрямками:

- розвиток почуття емпатії за основою сюжетно-рольових ігор;
- збагачення змістовної сторони ігор шляхом аналізу особистих відчуттів та емоційних хвилювань.

Важливо відзначити, що на цьому етапі відпрацьовується розвиток емоційної лексики в експресивному мовленні.

Вправа 1. «Допоможемо цуценяті».

Мета: формування вміння довільно змінювати темброве забарвлення голосу за сюжетом, планування майбутньої діяльності.

Обладнання: цуценя-іграшка.

Інструкція: у нас захворіло цуценя, треба відвести його до лікарні.

Спочатку логопед бере на себе роль ведучого, у процесі гри дитина доповнює вислови дорослого, а потім самостійно продовжує головну роль. У ході розв'язання проблеми під керівництвом дорослого діти вчаться планувати майбутню діяльність: необхідно поїхати до ветеринарної клініки, побалакати з лікарем, купити в аптеці необхідні ліки і тощо. У процесі занять передбачається створення різнопланових проблемних ситуацій (в аптеці немає потрібних ліків (!), необхідно їхати в іншу аптеку(?), необхідно звернутися до друзів, вони допоможуть (.). Реалізації даних завдань відтворюється у процесі вивчення кожної лексичної теми.

Вправа 2. «Веселий шофер».

Мета: відтворення емоційно-тембрових забарвлень під час сумісної розповіді.

Обладнання: картини з зображенням емоційних станів, руль шофера.

Інструкція: відтворити емоцію згідно зі змістовним навантаженням.

Вправа 3. «Покажи емоцію».

Мета: активізація визначення дітьми емоційної лексики.

Обладнання: картинки з зображенням персонажів відомих казок.

Інструкція: розглянь малюнки, кожен з героїв про щось говорить, а може щось запитує. Треба вимовити речення – вислови персонажів.

Діти повинні були засвоїти, що зміст вимови буде зрозумілим лише тоді, коли вони зможуть інтонаційно визначити важливе слово, передати голосом означений мелодичний малюнок. З цією метою дітям пропонували прочитати репліки літературних персонажів, передати інтонацією емоційний стан героїв з використанням міміки та жестів.

Поступово діти починали переносити засвоєні навички в ситуацію нерегламентованої гри з однолітками, а потім і в побутову діяльність. Застосування театралізованих ігор надавало логопеду широкі можливості розвитку артистичності, самостійності дошкільників, здібностей до перевтілення у творчій діяльності. Робота в цьому напрямі сприяла не лише розвитку і збагаченню голосових можливостей у дітей, а і бажання та вміння передавати за допомогою змін тембру голосу особливості персонажів театралізованої гри. Використовували різноманітні ігри з розвитку виразності рухів (їх довільності та розкутості) з мовленнєвим супроводом. Дітям пропонувалося за допомогою міміки та пантоміміки зобразити якусь тварину чи казковий персонаж (Котигорошок, злий вовк, хитра лисиця, Буратіно), а потім проговорити, хто був зображений. Подалі завдання ускладнювалися. Діти зображували різні комунікативні ситуації: зустріч морських тварин, розмова чайок, поведінку кішки з котенятами. Логопед моделював ситуації спілкування між персонажами гри, пропонував дітям висловити певні емоції за допомогою міміки та виразних рухів (здивування, жалість, смуток, ображення, радість). У процесі бесіди з'ясовувалося, зрозуміли чи ні діти мету розіграної ситуації та настроїв, емоції учасників гри.

На підсумковому етапі ми включали завдання з удосконалення усіх отриманих навиків з відпрацюванням вміння змінювати

темп мовлення в залежності від змісту та емоційного навантаження.

Важливим було відпрацювати з дітьми вміння змінювати темп відповідно до умов спілкування, прискорювати та сповільнювати (варіювати) тимчасові характеристики мовлення з метою додання йому змістовної та емоційної значущості.

З цією метою насамперед ми відпрацьовували вправи, що включали узгоджену координовану роботу мовленнєво-рухової сфери на заняттях з логоритміки, біоенергопластики, графомоторної функції, музичних розваг, психогімнастичних етюдаж, фізкультхвилинках. На музичних заняттях діти відтворювали прискорений-повільний темп у грі ложками, молоточками та іншими музичними інструментами.

Передбачалося вирішення наступних задач:

- Визначити темп вимови речення (темп прочитаного оповідання, вірша) співвіднесенням символів, за допомогою рухів, зображення міміки та пантоміміки.
- Визначити протягом оповідання (вірша), як змінюється темп його вимови.
- Навести приклад з поясненням, коли необхідно говорити швидко, які засоби при цьому використовувати (наприклад, коли необхідно вимовити скоромовки, коли люди дуже поспішають..).
- Навести приклад з поясненням, коли необхідно говорити повільно (наприклад, коли що-небудь пояснюєш, коли згадуєш загадку..).
- Визначити та проговорити відповідний за змістом висловлення темп мовлення.
- Заучування скоромовок та вимова їх спочатку у повільному, потім у швидкому темпі.

- Вимова за сигналом логопеда речення у заданому темпі (швидкому, повільному, нормальному).

- Розучування та читання вголос віршів, зміст яких вимагає уповільнення або прискорення темпу.

- Моделювання ситуацій, що вимагають швидкого (повільного) мовлення – наприклад, оголошення диктора на вокзалі про прибуття поїзда, бесіду вихователя з дітьми.

Підсумком цієї роботи були театралізовані виступи дітей на ранкових святах, де були задіяні усі діти і у повному обсязі можливо було спостереження результатів роботи з формування емоційно-мімічної, в дітей з порушеннями мовлення.

Ефективність проведення цілеспрямованого, спеціально-організованого навчання з використанням дидактичних прийомів розвитку емоцій і накопичення соціального досвіду у дошкільників з мовленнєвими порушеннями незаперечна.

Міміка і пантоміміка у дітей стали набагато виразніше. Діти стали правильніше сприймати графічні зображення емоцій, глибше розуміти себе та оточуючих людей, помічати і сприймати емоційні стани однолітків і дорослих, надавати їм допомогу. У них стали частіше спостерігатися емпатійні прояви по відношенню до оточуючих. У дошкільників з порушенням мовлення з'явилася адекватна реакція на різні явища навколишнього життя.

Проаналізовані етапи корекційно-логопедичної роботи з розвитку емоційно-мімічних засобів спілкування не вичерпують усіх аспектів проблеми формування мовленнєвої діяльності у дітей вищезазначеної патології. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у розробці та вдосконаленню комплексної корекційної програми розвитку дітей з урахуванням вікових можливостей, важкості мовленнєвих порушень та розробці індивідуальних програм.

Література

1. **Галущенко В.І.** Особливості формування просодичного компонента мовлення у дітей зі стертою дизартрією: дис. ...канд. пед. наук: спец. 13.00.03. – О., 2012. – 247 с.
2. **Конопляста С. Ю.** Психолого-педагогічне вивчення дітей з вадами мовлення / С. Ю. Конопляста // Удосконалення підготовки науково-педагогічних кадрів в Україні : зб. наукових праць. К.: УДПУ імені М. П. Драгоманова, 1997. – С. 112-117.
3. **Кряжева Н.Л.** Развитие эмоционального мира детей. Популярное пособие для родителей и педагогов. Ярославль, 1996.
4. **Лопатина Л.В., Серебрякова Н.В.** Преодоление речевых нарушений у дошкольников. СПб., 2001.
5. **Минаева В.М.** Развитие эмоций дошкольников. Занятия, игры. Пособие для практ. работников дошк. Учреждений. М., 1999.
6. **Носенко Э.Л.** Особенности речи в состоянии эмоциональной напряженности. Днепропетровск, 1975.
7. **Слинько О.А.** К изучению проблемы межличностных отношений дошкольников с нарушениями речи // Дефектология -1992 - № 1.

References

1. **Galushchenko V.I.** Osoblivosti formuvannya prosodichnogo komponenta movlennya u ditej zi stertyu dizartrieyu: dis. ...kand. ped. nauk: spec. 13.00.03. – O., 2012. – 247 s.
2. **Konoplyasta S. V.** Psihologo-pedagogichne vivchennya ditej z vadami movlennya / S. YU. Konoplyasta // Udoskonalennya pidgotovki naukovu-pedagogichnih kadriv v Ukraini : zb. naukovih prac'. K.: UDPU imeni M. P. Dragomanova, 1997. – S. 112-117.
3. **Kryazheva N.L.** Razvitie ehmcional'nogo mira detej. Populyarnoe posobie dlya roditel'ej i pedagogov. YAroslavl', 1996.
4. **Lopatina L.V., Serebryakova N.V.** Preodolenie rechevyh narushenij u doshkol'nikov. SPb., 2001.
5. **Minaeva V.M.** Razvitie ehmcocij doshkol'nikov. Zanyatiya, igry. Posobie dlya prakt. Rabotnikov doshk. Uchrezhdenij. M., 1999.
6. **Nosenko E.L.** Osobennosti rechi v sostoyanii ehmcional'noj napryazhennosti. Dnepropetrovsk, 1975.
7. **Slin'ko O.A.** K izucheniyu problemy mezhlichnostnyh otnoshenij doshkol'nikov s narusheniyami rechi // Defektologiya -1992 - № 1.

Галущенко В.І. Розвиток емоційно-мімічних засобів спілкування у дітей з порушеннями мовлення.

У статті розглядається питання вдосконалення шляхів корекційно-логопедичної роботи з дітьми з порушеннями мовлення через розвиток таких важливих компонентів просодичної сторони мовлення, як емоційно-мімічні засоби, що у багатьох випадках є несформованими у дітей означеної патології. Визначається необхідність проведення спеціальної корекційно - розвиваючої роботи з дітьми, що мають мовленнєві порушення, спрямованої на розвиток емоційної сфери, емоційної лексики, що сприяє розвитку мімічної та артикуляційної моторики, формуванню усіх компонентів мовленнєвої діяльності, комунікативній компетентності та здатності до аналізу. Проведення корекційної роботи відбувається за основними етапами, що включають завдання з: Знайомство дітей з основними емоціями (за наочним матеріалом); розрізнення емоційних станів за схематичними зображеннями; відтворення заданого стану з використанням різних виразних засобів; розуміти свої почуття і почуттів інших людей і вміння відтворювати це; розвиток емпатії, почуття обов'язку; розширення уявлень дітей про емоції, розвинення і збагачення емоційної лексики; продовження знайомства дітей з піктограмами, розвинення пантомімічні і мімічні навичок; удосконалення і збагачення «вокальної міміки»: (вираз емоцій в інтонації, тембрі, ритмі, вібрації голосу), диференціація інтонаційних відмінностей, як на рівні сприйняття, так і на практичному рівні; залучення дітей до програвання міні-сценок і активної участі в театралізованій грі; розвивати емпатію, уяву, фантазію; підвищення рівня

передачі емоційного стану в мовленнєвому плані; адекватний прояв емоційного стану в комунікативній сфері. Доведена ефективність проведення цілеспрямованого, спеціально-організованого навчання з використанням дидактичних прийомів розвитку емоцій і накопичення соціального досвіду у дошкільників з мовленнєвими порушеннями.

Ключові слова: емоції, емоційна лексика, емоційно-мімічні засоби, діти з порушеннями мовлення, корекційно-розвиваюча робота.

Галущенко В.И. Развитие эмоционально-мимических средств общения у детей с нарушениями речи.

В статье рассматривается вопрос совершенствования путей коррекционно-логопедической работы с детьми с нарушениями речи через развитие таких важных компонентов просодической стороны речи, как эмоционально-мимические средства, которые во многих случаях являются несформированными у детей указанной патологии. Определяется необходимость проведения специальной коррекционно - развивающей работы с детьми, имеющими речевые нарушения, направленной на развитие эмоциональной сферы, эмоциональной лексики, способствующей развитию мимической и артикуляционной моторики, формированию всех компонентов речевой деятельности, коммуникативной компетентности и способности к анализу. Проведение коррекционной работы происходит за основными этапами, включающими задачи: знакомство детей с основными эмоциями (по наглядным материалам); различения эмоциональных состояний с схематичными изображениями; воспроизведения заданного состояния с использованием различных выразительных средств; понимание своих чувств и чувств других людей и умение воспроизводить это; развитие эмпатии, чувство долга; расширение представлений детей об эмоциях, развитие и обогащения эмоциональной лексики; продолжение знакомства детей с пиктограммами, развитие пантомимических и мимических навыков; совершенствование и обогащение «вокальной мимики»: (выражение эмоций в интонации, тембре, ритме, вибрации голоса), дифференциация интонационных различий, как на уровне восприятия, так и на практическом уровне; привлечение детей к воспроизведению мини-сценок и активного участия в театрализованной игре; развитие эмпатии, воображения, фантазии; повышение уровня передачи эмоционального состояния в речевом плане; адекватное проявление эмоционального состояния в коммуникативной сфере. Доказана эффективность проведения целенаправленного, специально организованного обучения с использованием дидактических приемов развития эмоций и накопления социального опыта у детей с речевыми нарушениями.

Ключевые слова: эмоции, эмоциональная лексика, эмоционально-мимические средства, дети с нарушениями речи коррекционно-развивающая работа.

Haluschenko V.I. The development of emotional facial means of communication in children with speech disorders.

The article discusses ways of improving correctional and speech therapy work with children with speech disorders through the development of important components prosodic aspects of speech as a means of facial emotional and that in many cases children are unformed abovementioned diseases. Determine the need for special corrective - developing work with children with speech disorders, aimed at developing the emotional sphere, emotional vocabulary that promotes mimic and articulation, the formation of all components of speech, communicative competence and capacity for analysis. Holding korektsinoyi work is on the main stages, including the task of: Getting children with basic emotions (by visual material); distinguishing emotional states by schematic images; given the state of play with different means of expression; understand their feelings and the feelings of others and the ability to play it; development of empathy, sense of duty; expanding notions of children about emotions, emotional expansion and enrichment of vocabulary; Children extension card icons, expansion and mimic pantomime skills; improvement and enrichment "vocal mimicry": (expression of emotions in intonation, timbre, rhythm, vibration voice), differentiation intonation differences at the level of perception and at the practical level; involving children playing mini-scenes and active participation in the theatrical game; develop empathy, imagination, imagination; enhance the transfer of emotional state in terms of speech; adequate expression of emotional state in communicative sphere. Proven efficacy of targeted specially-organized learning using teaching techniques of emotion and the accumulation of social experience in preschool children with speech disorders.

Keywords: emotions, emotional vocabulary, emotional facial products, children with speech disorders, correction and development work.

Стаття надійшла до редакції 11.07.2015 р.

Статтю прийнято до друку 15.07. 2015 р.

Рецензент: д.п.н., проф.Конопляста С.Ю.